

Т. В. Гайдай

РЕАЛІЗАЦІЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ПІДХОДУ В ТЕОРЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ М. І. ЗІБЕРА

Статтю присвячено такому маловідомому аспекту багатогранної теоретичної спадщини М. Зібера, як реалізація ним міждисциплінарного підходу до аналізу економічних явищ. Розкривається спорідненість цього підходу з сучасною інституційною науковою традицією.

Микола Іванович Зібер (1844-1888) – видатний український вчений-економіст, вихованець і професор Київського університету Св. Володимира, обдарований дослідник, поліглот і ерудит. Вітчизняний вчений із сформованою українською національною позицією і разом з тим – громадянин світу: М. Зібер залишався підданим Швейцарії, отримав європейську економічну освіту, значну частину його творчої біографії (1875-1884) складає перебування за кордоном. М. Зібер прожив цікаве, напружене, але разом з тим непросте і багато в чому драматичне життя. У розквіті наукового визнання, обстоюючи право вченого-викладача на власну політичну позицію, він свідомо прирік себе на тривале добровільне вигнання.

Не менш драматично склалася в подальшому доля його творчого спадку. Річ у тім, що за цією вкрай різнобічною та багатогранною в науковому плані постаттю в радянські часи закріпилась дуже звужена, до того ж ідеологічно заангажована оцінка – виключно як про коментатора і популяризатора економічної теорії К. Маркса. Насправді, напрями наукової діяльності вченого були надзвичайно різноплановими. То ж цій своїй якості вони заслуговують не тільки сучасної зваженої оцінки, але й, безсумнівно, спеціального історико-економічного дослідження.

Певні зміни у відновленні цілісного уявлення про інтелектуальну спадщину М. Зібера намітилися в низці вітчизняних історико-економічних видань, що вийшли в останні роки. Йдеться, зокрема, про праці відомих українських дослідників С. Злупка [6; 7], Л. Горкіної [2], Л. Корнійчук [9] та ін. Разом з тим, безсумнівно, потребує подальшої наукової розробки такий порівняно малодосліджений аспект інтелектуальної спадщини М. Зібера, як міждисциплінарний характер його економічних праць. Саме втілення міждисциплінарного підходу, надзвичайно досконале для свого часу, робить праці Зібера не просто самотніми й цікавими для читача, але й надає їм системності, суспільнознавчої глибини, дозволяє порушувати

© Т. В. Гайдай, 2007

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2007. Вип. 39-40.

широке коло економічних проблем еволюційно-цивілізаційного розвитку. Самостійний дослідний інтерес становить сучасне осмислення зазначеної методологічної риси спадщини Зібера у контексті загальносвітових наукових трендів.

Професійний творчий шлях М. Зібера як вченого починався в Імператорському університеті Св. Володимира. У 1863 р. Микола Зібер вступив туди на юридичний факультет, де під час навчання визначився його інтерес до політичної економії та статистики. Після закінчення університету свою подальшу наукову кар'єру він пов'язав з економічною наукою.

На ідейне та духовне становлення, а також на формування кола наукових інтересів М. Зібера визначальний вплив справило добірне інтелектуальне оточення, яке складалося в стінах Київського університету: талановиті вчені-викладачі, які залишили помітний слід у вітчизняній економічній науці ХІХ ст., демократично налаштована студентська громада.

Серед наставників Зібера був видатний вчений, засновник Київської політекономічної школи, в майбутньому – державний діяч і реформатор загальноросійського масштабу *Микола Християнович Бунге* (1823-1895). Значний вплив на теоретичне становлення Зібера також справив інший університетський професор, учень і послідовник М. Бунге, вчений-ерудит *Григорій Матвійович Цехановецький* (1833-1898). З 1859 по 1872 рр. він викладав у Київському університеті. Свою магістерську дисертацію «Значение Адама Смита в истории политической экономии» (1869) Г. Цехановецький присвятив економічній теорії Смита як творця класичної теоретичної системи. Навчання в Німеччині сприяло впливу на його наукові інтереси ідей історичної школи – В. Рошера, К. Кніса, Б. Гільдебранда. Проблемам світової економічної теорії присвячена його праця «Краткий обзор политической экономии», видана в Університетській типографії в 1866 р. (саме під час навчання М. Зібера).

М. Зібер був обізнаний з науковою творчістю професора політекономії, одного з перших вихованців Київського університету, завідувача кафедри політичної економії та статистики *Івана Васильовича Вернадського* (1821-1884). М. Зібер вивчав і часто посилався на докторську дисертацію І. Вернадського «Критико-историческое исследование об итальянской политико-экономической литературе до начала XIX века» (1849).

На вибір М. Зібером власної наукової проблематики, а також на широту його зрілих дослідницьких економічних інтересів, безумовно, вплинула загальна ідейна та теоретична спрямованість університетського наукового осередку, потужні наукові традиції, що закладалися вченими-економістами Київського університету. Представників університетської наукової економічної думки середини ХІХ ст. вирізняла виразна європейськість, широкий діапазон теоретичних ідей, які вбирали вищі досягнення тогочасної світової економічної науки. Університетську наукову

спільноту визначала також чутливість до провідних наукових напрямів європейської економічної науки ХІХ ст., налаштованість на їх вдумливе, критичне, але разом з тим конструктивне сприйняття і творчий розвиток у власній науковій діяльності.

Для цього склалися безпосередні передумови, адже представники старшої генерації університетської професури, до якої належали І. Вернадський, М. Бунге, Г. Цехановецький, навчалися за кордоном у провідних європейських навчальних закладах, особисто слухали лекції видатних учених-економістів, знали їх твори безпосередньо за першоджерелами, самі виступали перекладачами, популяризаторами та інтерпретаторами провідних економічних ідей західних колег. Так, зокрема, І. Вернадський після закінчення Київського університету три роки студював за кордоном, вивчаючи політичну економію за лекціями Ріделя, Ріттера, Рау, Шлоссера, Цепфеля. Відвідав Австрію та Швейцарію. Певний час студював у Гогенгеймському агрономічному інституті. У 1844 р. переїхав до Парижа, де слухав лекції А. Бланкі, М. Шевальє та інших відомих французьких економістів. Через рік він з цією ж метою відвідав Англію, Лондон. Також вчився за кордоном, в Німеччині, наставник М. Зібера на економічному поприщі Г. Цехановецький.

Науковий осередок економістів Київського університету виявився відкритим для впливу як тогочасної економічної ортодоксії (класична школа), так і гетеродоксії (німецька історична школа). Теоретичною основою та потужним об'єднуючим фактором для економістів Київського університету стала політична економія класичної школи. Разом з тим в їх науковому доробку творчо поєднувалися ідеї класичного лібералізму з теоретико-методологічними засадами німецького історичного напрямку. Класична теорія, так би мовити, визначала загальний вектор, стратегію капіталістичного ринково-індустріального розвитку, беззаперечно сприйняту київськими вченими (на відміну від їх російських колег). Ідеї ж історичної школи орієнтували українських економістів на віднаходження власних, національно-специфічних шляхів реалізації цієї стратегії. Тому постулати англійських класиків сприймалися українськими вченими критично, з врахуванням вітчизняних реалій – історичних особливостей розвитку, ментальності, традицій тощо.

Вплив цих потужних теоретичних джерел не обійшов і формування М. Зібера як молодого вченого. У 1868 р. він успішно склав магістерські экзамени. Присутній на іспиті М. Бунге запропонував Зіберу розповісти про політекономічну теорію К. Маркса. «Я пам'ятаю, як розгорілись щокі Зібера, коли він став викладати теорію, якої він зробився палким послідовником», – згадував у своїх спогадах мемуарист [13, с. 369]. У 1869 р. у Київському університеті М. Зібер захистив магістерську дисертацію «Теория ценности и капитала Д. Рикардо, в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями». У рецензії на неї професор

Г. Цехановецький писав, що той «поставив своїм завданням відновити ... значення Д. Рікардо» [18, с. 107]. У 1871 р. вона була опублікована в «Університетских ведомостях». Ця книга містила фактично перший в українській та загальноросійській економічній літературі глибокий фаховий аналіз рікардіанської економічної системи.

Видана в Києві магістерська дисертація М. Зібера була серед книг, надісланих Карлу Марксу М. Ф. Даніельсоном, економістом та публіцистом, одним з російських перекладачів «Капіталу». На цьому екземплярі книги М. Зібера збереглося багато поміток Маркса, що свідчить як про уважне ознайомлення з нею, так і про її змістовність [12, с. 73]. Книга зацікавила Маркса зокрема і тим, що містила реакцію М. Зібера на вихід першого тому «Капіталу», опублікованого в Німеччині в 1867 р. [1, с. 387].

На становлення суспільно-політичних поглядів М. Зібера вплинули також представники демократичної, патріотично налаштованої української громадськості – вчені та суспільні діячі М. Драгоманов та С. Подолинський. Як і вони, М. Зібер був членом української Громади в Києві.

При цьому М. Зібер залишався різнобічно обдарованою особистістю, людиною з широкими інтелектуальними запитами. Він вільно володів основними європейськими мовами, зі студентських років вражав своє оточення надзвичайною начитаністю та ерудицією. Ніби наслідуючи шлях своїх університетських наставників, він після завершення університетської освіти в Києві також згодом навчався за кордоном. З грудня 1871 р. по жовтень 1872 р. М. Зібер перебував у закордонному науковому відрядженні. Студював в університетах Німеччині (Гейдельберг, Лейпциг), Швейцарії (Цюріх). У Гейдельберзькому університеті він слухав лекції лідера німецької історичної школи Карла Кніса. Збираючи статистичний матеріал, працював також в Англії, Франції, Бельгії.

Вільне володіння іноземними мовами давало можливість Зіберу бути на вістрі тогочасної наукової економічної думки та літератури. Так, свої враження про перший том «Капіталу» (1867) він висловив ще у 1869 р., а у 1871 р., як зазначалося, з ними із зацікавленістю ознайомився і сам автор твору. Тоді як перший російський переклад «Капіталу» Маркса побачив світ у Петербурзі лише в 1872 р.

Щільному сполученню особистої наукової творчості М. Зібера із європейським загальнонауковим процесом сприяли особливі обставини громадського та особистого життя вченого. Тільки-но будучи обраним у 1873 р. доцентом по кафедрі політичної економії та статистики Університету Св. Володимира, М. Зібер у 1875 р., як відомо, демонстративно й добровільно подає у відставку на знак протесту проти утисків свободи суспільно-політичних переконань представників демократичних кіл оточуючого його академічного середовища. Поштовхом для цього громадянського вчинку стало адміністративне відсторонення у

1875 р. його друга та колеги М. Драгоманова від педагогічної діяльності в Київському університеті через політичну неблагонадійність. Після добровільної відставки Зібер не тільки полишає Київ, а й територію Російської імперії та виїздить на постійне проживання до Швейцарії. Там йому судилося прожити дев'ять років (з 1875 р. по 1884 р.), що відкрило реальні можливості не тільки інтелектуально долучитись, а й професійно глибоко зануритись у провідні наукові течії тогочасного європейського суспільствознавства.

На жаль, життя і творча діяльність М. Зібера були трагічно короткими, хоча надзвичайно напруженими і плідними. Менше двадцяти років (із відведених йому долею сорока чотирьох) вчений віддав науковій діяльності, яка принесла йому визнання не тільки серед співвітчизників, а й мала значний міжнародний резонанс.

Дослідники наукової спадщини М. Зібера засвідчують надзвичайно високий академічний, науковий рівень більшості його праць. Свідченням цього є висока оцінка Марксом, написаного Зібером одного з найперших в Європі прихильних відгуків (теоретичних розборів) «Капіталу». В зв'язку з цим у передмові до другого німецького видання «Капіталу» (1873) Маркс, зокрема, писав: «Ще у 1871 році пан М. Зібер, професор політичної економії в Київському університеті, у своїй праці «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо» показав, що моя теорія вартості, грошей і капіталу в її основних рисах є необхідним далшим розвитком учення Сміта – Рікардо. При читанні цієї цінної книги західноєвропейського читача особливо вражає послідовне проведення раз прийнятої чисто теоретичної точки зору» [10, с. 20].

Отже, частиною своєї наукової творчості М. Зібер увійшов в орбіту Марксової політекономічної теорії. Йдеться про такі його праці, як «Теория ценности и капитала Д. Рикардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями» (1871), «Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях» (1885), «Несколько замечаний по поводу статьи Ю. Жуковского: К. Маркс и его книга о капитале» (1877), «Экономическая теория К. Маркса» (1878). Інтерес та прихильне ставлення до окремих ідей Маркса досить неоднозначно вплинуло на долю його теоретичної спадщини в радянські часи. «Незважаючи на глибину і широкий спектр тематики досліджень Зібера, науковий доробок вченого було звужено до коментування і популяризації економічних теорій К. Маркса», – справедливо зазначав С. Злупко [6, с. 90]. З одного боку, завдяки цьому М. Зібер чи не єдиний з вітчизняних вчених-економістів другої половини ХІХ ст., хто не був підданий ідеологічному шельмуванню і не випав повністю з контексту тогочасної української економічної думки і її радянського «редагування». Його єдиного позитивно і шанобливо згадували в історико-економічних нарисах радянської доби, присвячених економічній науці в Київському університеті. Разом з тим зворотнім боком такої шани стало надання цій постаті зайвої ідеологічної одіозності. Також,

що більш суттєво, відбулося цілковите вихолощення різнобічності, багатогранності наукового спадку українського вченого. Оцінки його теоретичної спадщини радянської доби мали однобічний характер, спрощуючи, а тим самим збіднюючи реальний інтелектуальний рельєф його наукової творчості.

Як уже зазначалося, шаблонність сприйняття наукової постаті поступово долається в працях вітчизняних істориків економічної думки останніх років. Відбувається поступова зміна оціночних акцентів в напрямі більш реалістичного відтворення кола наукових інтересів М. Зібера. Інші грані наукової творчості вченого знайшли відображення у публікаціях С. Злупка, Л. Корнійчук [6; 7; 9]. Зокрема, Л. Корнійчук структурує такі основні напрями теоретичної реалізації наукової спадщини вченого. Перший напрям – це праці з політичної економії, в яких автор критично застосовуючи економічну теорію класичної школи, К. Маркса, інших зарубіжних та вітчизняних економістів, здійснює теоретичний аналіз соціально-економічного розвитку. Другий напрям – дослідження закономірностей розвитку світової економіки. Третій напрям – кооперативна проблематика, з якої він власне і починав наукові розробки [9, с. 163-164]. До цього, на наш погляд, можна було б додати і такі самостійні напрями: четвертий – це праці економіко-правового спрямування; п'ятий напрям – праці, присвячені статистичним дослідженням. Останній напрям відбивав тенденцію розвитку політичної економії періоду її становлення в національній науці. В Англії значно раніше її можна було спостерігати на прикладі творчості В. Петті, який уособлював в собі основоположника і політичної економії, і статистики. В Україні – подібним прикладом є теоретична спадщина М. Бунге, М. Зібера, які були професорами університетської кафедри політичної економії та статистики.

Разом з тим значний науковий інтерес, на наш погляд, представляють нетрадиційні для свого часу, маловідомі, а тому й малодосліджені аспекти наукової спадщини М. Зібера. Так, найменш оціненою і найбільш неортодоксальною особливістю економічних творів вченого є їх виразний міждисциплінарний характер. Йдеться, зокрема, про досить проблемно розгалужену низку праць, які, згідно з вищенаведеною класифікацією, репрезентують другий і четвертий напрями його наукової економічної спадщини. Це – дослідження закономірностей цивілізаційного господарського розвитку на прикладі світової економіки, а також економіко-правові дослідження, здійснені на емпіричному соціокультурному та історичному матеріалі різних країн світу.

Річ у тім, що об'єктивно сприятливі онтологічні та гносеологічні передумови для здійснення М. Зібером зазначених досліджень склалися завдяки його тривалому проживанню після відставки за кордоном (у Швейцарії). Не маючи мовних бар'єрів, вчений, отримав можливості для більш глибокого ознайомлення з новітніми науковими тенденціями в

різних галузях європейського суспільствознавства, кращої обізнаності з процесами модернізації його ідейно-філософських, світоглядних та методологічних засад, для вивчення наукових джерел. Однак і в цей період Зібер все одно не переривав зв'язок із науковим життям Росії, активно публікуючи свої нові наукові статті широкого економіко-міждисциплінарного спрямування у провідній російській періодиці – журналах («Знание», «Слово», «Русская Мысль», «Вестник Европы», «Юридический Вестник», «Отечественные Записки»), а також в газеті «Русские Ведомости».

Теоретичні розвідки М. Зібера в галузі світового господарського розвитку представлені такими працями, як: «Общинно-поземельные отношения крестьян Эльзаса в средние века» («Отечественные Записки», 1878, № 9 и 12), «Земледелие в Соединенных Штатах Северной Америки» («Отечественные Записки», 1880, № 11), «История Швейцарской альменды» («Вестник Европы», 1881, № 10), «Община и государство в Нидерландской Индии» («Отечественные Записки», 1881, № 3), «Судьба общинного владения в Швейцарии» («Вестник Европы», 1882, № 7), «Ход всемирного хозяйства в последнее 10-летие» («Русская Мысль», 1882, № 6), «Новый труд про первобытные учреждения» («Отечественные Записки», 1882, № 7), «Распределение поземельной собственности в Германии» («Русская Мысль», 1883, № 1 и 2), «Очерки первобытной экономической культуры» (М., 1883), «Вопросы землевладения и промышленности» (СПб., Собрание сочинений, 1900) [3].

Економіко-правовій тематиці присвячені такі праці М. Зібера, як: «Новейшее фабричное законодательство в Великобритании» («Отечественные Записки», 1877, № 1, 4, 5), «Мысли об отношениях между общественной экономией и правом» («Слово», 1879, № 2; 1880, № 6), «Общественная экономия и право» («Юридический Вестник», 1883, № 5, 9 и 10), «Право и политическая экономия» (СПб., Собрание сочинений, 1900) [4]. Серед них своєю масштабністю та фундаментальністю вирізняються «Очерки первобытной экономической культуры», «Общественная экономия и право», «Право и политическая экономия».

Зазначеним працям, попри їх тематичну різноманітність, властиві важливі спільні риси, що вирізняють їх з-поміж решти творів Зібера. Такими спільними рисами є застосування наступних *методологічних принципів дослідження: міждисциплінарний аналіз, цивілізаційний підхід в єдності з врахуванням етнонаціональних особливостей, історичний та еволюційний методи дослідження*. В цих творах автор відійшов від жорсткого економічного детермінізму, властивого як тогочасній, так і сучасній економічній ортодоксії. За цими ознаками праці даного методологічного спрямування можуть бути віднесені до спільного циклу.

Об'єднує ці праці також те, що вони написані в один і той же період творчості М. Зібера (друга половина 70-х – перша половина 80-х рр.

XIX ст.). Це – час проживання вченого за кордоном, де йому стала доступною нова джерельна база, а з нею – відкрилися нові пласти світової економічної культури. На Зібера справили також вплив і нові теоретичні віяння – фундаментальні ідеї видатних вчених другої половини XIX ст. – американця Л. Г. Моргана та швейцарця Й. Я. Баховена. Л. Г. Морган – етнолог та історик, світове визнання якому приніс цикл праць про соціальну організацію, духовну та матеріальну культуру первісних племен. Антрополог Й. Я. Баховен став відомим новаторськими дослідженнями з філософської антропології, антропології права, історії правових інституцій та первісних культур (відкриття «материнського права», розробка вчення про матріархат).

Ідеї обох вчених безпосередньо вплинули на формування у М. Зібера наукового інтересу до вивчення первісного економічного устрою в контексті світового цивілізаційного розвитку. Результатом цього стала фундаментальна праця Зібера «Очерки первобытной экономической культуры» [5]. Саме в ній, на наш погляд, міждисциплінарний аналіз отримав найбільш масштабне і ґрунтовне втілення. Необхідний для неї багатющий первинний фактологічний матеріал Зібер збирав, напружено працюючи в Лондоні, у бібліотеці Британського музею. Про це збереглось опосередковане документальне свідчення. Так, у листі до М. Ф. Даніельсона від 19 лютого 1881 р. К. Маркс писав: «Минулого місяця у нас було кілька російських відвідувачів, між іншим професор Зібер (він зараз оселився в Цюріху) і п. Каблуков (з Москви). Вони цілими днями працювали в Британському музеї» [11, с. 125-126].

Разом з тим до написання цієї праці М. Зібера безпосередньо спонукав специфічний суспільно-політичний контекст вітчизняної дійсності: поширення народницького руху, твердження про національну унікальність общинного укладу в Росії, дискусії про закономірність чи, навпаки, неможливість її капіталістичного розвитку. Власне Зібер завжди стояв на позиціях історично-закономірного економічного розвитку. Його праця мала приховано полемічний характер, оскільки на величезному історичному та етнографічному матеріалі він досліджував генезис та еволюцію общинного устрою в загальному контексті світової цивілізації. В орбіту його аналізу тією чи іншою мірою потрапили первісні господарські форми багатьох регіонів і народів світу: Західної Європи, Східної Європи (України та Росії), Америки, Океанії, Азії (в тому числі і народів Півночі Сибіру), Африки. На унікальній за своїм охопленням, багатющій фактологічній основі Зібер розв'инчав народницьку тезу про історичну унікальність російської общини, довівши цивілізаційно закономірний характер виникнення і розкладу общинного устрою, який властивий всім народам на стадії первісного розвитку.

В контексті проблематики даної публікації особливий інтерес становить те, що об'єктом дослідження М. Зібера в «Очерках первобытной экономической культуры» стало культурно-господарське буття людства в

його багатомірності та історичній еволюції. Втіленням міждисциплінарного підходу у дослідженні Зіберам проявів первісної культури стали такі аспекти:

– *економічний аспект* – вивчення господарських форм та господарських відносин, загальних та специфічних рис господарського устрою, особливостей побуту різних народів світу, розгляд форм праці та її поділу;

– *соціальний* – розгляд соціальних спільнот (плем'я, рід, община) та мережі суспільних відносин між людьми в процесі їх господарської життєдіяльності;

– *етнографічний, етнологічний* – врахування існуючої етнонаціональної своєрідності народів, що надає специфічності їх культурі, побуту та реалізації господарських відносин; розгляд етнонаціональних традицій та звичаїв;

– *регіональний та країнознавчий* – висвітлення особливостей первісної господарської культури майже всіх частин світу, репрезентативних в цьому сенсі країн та регіонів;

– *культурологічний* – відтворення загальних рис первісної культури у множинності її проявів: матеріальної, господарської, національної, духовної та ін., а також висвітлення особливостей її реалізації у різних народів різних країн світу;

– *морально-етичний* – врахування етичних принципів та норм моралі, властивих родовому устрою, межі дозволеного і табу, їх взаємодії та зміни у процесі функціонування і розкладу первісних соціальних спільнот;

– *соціально-психологічний* – дослідження особливостей патріархально-родової свідомості, ментальності окремих народів та їх впливу на розвиток господарської культури;

– *гендерний* – достатньо скрупульозний, як для економічної праці, розгляд общинного поділу праці між представниками різної статі, господарських обов'язків у сім'ї; розгляд сімейних (шлюбних) та позашлюбних міжстатевих відносин; дослідження патріархального устрою та проявів матріархату;

– *інституційний* – дослідження структури неформальних інституцій общинного устрою (звичаїв, традицій), історичний огляд процесу становлення первинних проявів формального (незвичайного, правового) закріплення господарсько-майнових та родинних відносин;

– *історичний, еволюційний аспект* – розгляд господарської культури, побуту та решти зазначених аспектів у їх історичній динаміці, еволюції; врахування при цьому як проявів генетичної спадкоємності, наслідування форм господарської і звичаєвої культури, так і їх історичної зміни.

Цікаво те, що в етнічному аспекті М. Зібер не оминув своєю увагою особливості господарського ладу і культури, національної ментальності,

звичаєвого національного спадку українців. М. Зібер писав: «Малороси вважають єдиним джерелом багатства землеробську працю ... Працю народ вважає всезагальним справедливим способом для набуття права власності. Він не визнає, наприклад, права на ліс недоторканим, тому що на ліс не витрачено людської праці, внаслідок чого і порубку чужого, особливо казенного лісу, народ не вважає крадіжкою в повному розумінні цього слова, тим часом як бортняне дерево визнається недоторканим, тому що в нього вкладено працю» [5, с. 186]. Попри нестачу етнографічних джерел з культури і побуту українства, М. Зібер відтворює у своїх «Очерках...» типові риси українського сімейного господарського устрою, поділу праці, прав і обов'язків членів родини [5, с. 186, 692]. В цілому ж висловлювання та факти з української дійсності, що містяться в цій та інших працях М. Зібера, свідчать про глибоке розуміння ним рідної культури, традицій та ментальності свого народу [6, с. 110].

В «Очерках...» М. Зібер зосередився саме на рисах первісної економічної культури. Ця проблематика видається достатньо нетрадиційною навіть з огляду змісту та проблематики економічної гетеродоксії. І в ній історико-економічні дослідження, як правило, рідко коли поринали далі епохи генезису капіталізму. Піднятий Зібером пласт людської економічної праісторії і пракультури, а також її залишків у вигляді сучасних архаїчних, традиційних економік і до, і після нього лишався порівняно маловивченим. Однак слід зауважити, що дана проблематика актуалізується саме на історичних роздоріжжях. Тобто тоді, коли постають проблеми суспільного вибору шляхів подальшого соціально-економічного розвитку. Тоді, як правило, увагу вчених-суспільствознавців привертають найбільш глибинні, метафізичні, світоглядні та методологічні проблеми сутності та механізмів (способів, чинників) історико-еволюційного розвитку людства (націй, культур). За часів М. Зібера загострення даної проблематики було пов'язано з суспільним розмежуванням з приводу вибору подальшої історичної перспективи: консервувати капіталізм (профеодальна загальноросійська аристократія), повертатись до общинного устрою (народництво) чи прямувати шляхом капіталістичного індустріального розвитку (буржуазні та пролетарські верстви та їх ідеологи).

За сучасних умов також з'являється комплекс нових онтологічних та гносеологічних чинників, які знову змушують дослідників, в тому числі й економістів, заглиблюватися у пізнання витоків людської цивілізації. Онтологічні чинники лежать в площині осмислення множинних трансформаційних процесів на рубежі другого та третього тисячоліть (техногенна ера, епоха постіндустріалізму, вступ в нову економіку, постсоціалістична ринкова трансформація тощо). Гносеологічні фактори – парадигмальні зрушення в структурі світової та вітчизняної економічної науки, зокрема, внаслідок розвитку дослідних програм та методології сучасного інституціоналізму. Новий методологічний підхід

інституціоналістів до історичного економічного розвитку полягає в наступному: попередні інституції (правила, звичаї, традиції, закони) обумовлюють генетичну спадкоємність сучасності та майбутнього, детермінують їх траєкторію.

На підтвердження сказаному, слід нагадати нещодавні публікації вітчизняного економіста В. Тарасевича, присвячені прадавній інституційній еволюції: від інстинктів до протоінститутів, від протоінститутів до інститутів. Часові межі аналізу – епоха неоліту, зародження первісної економічної культури [14; 15]. В них автор заглиблюється навіть ще далі, ніж у свій час Зібер – у Велику історію на її відрізок виникнення й розвитку людського виду. Однак так само в полі його зору знаходиться, як поведінка пралюдей, інстинкти, їх олюднення, такі базові протоінституції, як табу, культи, ритуали, обряди, а пізніше – їх трансформація в інституції (звичаї, звички, традиції, початкове формування моралі). Цей аналіз розкриває зміст, характер, результати і спрямованість якісних інституційних змін, що лежать в основі поступального розвитку суспільства.

Іншою формою втілення міждисциплінарного підходу в економічній теорії стало дослідження в працях Зібера *економіко-правового аспекту господарського розвитку*. Він присутній і при розкритті розкладу общинної форми господарювання та власності («Община и государство в Нидерландской Индии», «Судьба общинного владения в Швейцарии»), і при дослідженні аграрних відносин («Распределение поземельной собственности в Германии», «Вопросы землевладения и промышленности», «Земледелие в Соединенных Штатах Северной Америки») і в працях, безпосередньо присвячених економіко-правовій тематиці («Новейшее фабричное законодательство в Великобритании», «Мысли об отношениях между общественной экономией и правом», «Общественная экономия и право»).

Діапазон економіко-правових досліджень М. Зібера є достатньо широким. Показовим в цьому плані є його фундаментальна праця «Право и политическая экономия» [4]. Її структура містить розділи, які свідчать про розгалуженість аспектів міждисциплінарного дослідження автора: розділ I – «Сравнительное изучение первобытного права»; розділ II – «Одна из попыток в области социологии»; розділ III – «Первобытные учреждения»; розділ IV – «Общественная экономия и право»; розділ V – «Мысли об отношениях между общественной экономией и правом» і т. д.

У центрі уваги значної частини економіко-правових досліджень Зібера знаходяться проблеми економічного змісту прав власності, контрактних відносин, які розкриваються на конкретному національно-історичному фактичному матеріалі.

Як бачимо, М. Зібер не обмежувався проблемним та методологічним контекстом мейнстріму своєї доби, виходячи у досить широку площину міжгалузевого, міждисциплінарного аналізу. У зв'язку з цим у дослідників закономірно виникають питання: як можна класифікувати цю грань

наукових інтересів вченого? Чи є аналоги в світовій економічній теорії подібним теоретичним новаціям? Який напрям наукових досліджень міг би сформуватись на цій основі у вітчизняній економічній теорії за умов (на жаль, лише гіпотетичних) її подальшого розвитку?

Традиція історико-еволюційного, цивілізаційного підходу до аналізу економічного розвитку суспільства, реалізація різних аспектів міждисциплінарного аналізу найбільш повно та послідовно знайшла своє втілення у науковій творчості таких видатних економістів широкого теоретичного спрямування, як:

— В. Зомбарт і М. Вебер – лідери новітньої історичної школи як *передвісники та джерела інституціоналізму XX ст.*;

— Дж. Коммонс – засновник і представник *економіко-правової течії* раннього американського *інституціоналізму*;

— Й. А. Шумпетер, Ф. фон Хайек – представники неоавстрійської школи, яких також відносять до *інституційної теорії XX ст.*, останній вважається *передвісником нового інституціоналізму*;

— Г. Мюрдаль – теж один із *представників інституціоналізму*;

— Д. Норт – засновник нової економічної історії (*представник нового інституціоналізму*);

— Р. Коуз, А. Алчіан, Р. Познер, С. Пейович та ін. – їх праці є сучасним аналогом економічних досліджень прав власності та контрактних відносин (*новий інституціоналізм* та такі його структурні складові, як теорія прав власності, контрактна парадигма та ін.).

У наведеному переліку названі вчені так званої першої ланки. Тому, безумовно, цей перелік можна було б продовжувати далі. Однак не заглиблюючись у деталізацію проблематики їх досліджень, зазначимо лише ті провідні аспекти їх творчості, які виявляються співзвучними основному спектру міждисциплінарних теоретичних розробок М. Зібера. Зокрема В. Зомбарта та М. Вебера споріднює з Зібером здійснення теоретичного дослідження історичної багатоманітності господарського життя, дослідження господарського розвитку, впливу духовного, етико-психологічного факторів і національної ментальності на історичну еволюцію господарських форм різних націй, ролі релігійних етичних принципів у генезисі капіталізму. Й. А. Шумпетер, Ф. фон Хайек, Г. Мюрдаль також у різний спосіб ставили та розв'язували теоретичні проблеми еволюції господарського розвитку, цивілізаційних основ господарської культури. Предметом дослідження Ф. фон Хайєка, Д. Норта стала роль людської культури як втілення традицій і звичаїв у формуванні економічного устрою суспільства на різних історичних етапах його розвитку.

Основні напрями теоретичних досліджень Дж. Коммонса, Р. Коуза, А. Алчіана та ін. також мають виразну об'єктивну і проблемну спорідненість з економіко-правовими творами М. Зібера. В центрі уваги інституційних досліджень знаходиться також економічна роль права

(формальних правових інституцій), їх активний вплив на економічне середовище та соціальні процеси.

Таким чином, відповіді на поставлені вище питання напрошуються самі собою: досліджувана у даній публікації грань наукових інтересів М. Зібера знаходиться у протоінституційній (теорія, що безпосередньо передувала інституціоналізму та є його безпосереднім витокom) чи інституційній економічній теорії; аналогами теоретичних новацій М. Зібера в світовій економічній теорії є наукова спадщина вчених, які працювали в інституційній традиції. І, нарешті, наукові розвідки М. Зібера закладали у вітчизняній економічній теорії 70–80-х років XIX ст. ґрунт для становлення інституційної наукової традиції. Відродити цей спадкоємний зв'язок наукових традицій на сучасній теоретико-методологічній основі – почесна місія теперішньої генерації вчених-економістів.

Стаття посвячена такому малоизвестному аспекту многогранного теоретического наследия Н. Зиберы, как реализация им междисциплинарного подхода к анализу экономических явлений. Раскрывается родство данного подхода с современной институциональной научной традицией.

1. *Аникин А. В.* Путь исканий: Социально-экономические идеи в России до марксизма. – Москва, 1990. – 415 с.
2. *Горкіна Л. П.* Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.). – К.: Наук. думка, 1994. – 244 с.
3. *Зибер Н. И.* Собрание сочинений. – Том 1. – С.-Петербург, 1900. – 708 с.
4. *Зибер Н. И.* Собрание сочинений. – Том 2. – С.-Петербург, 1900. – 779 с.
5. *Зибер Н. И.* Избранные произведения. В 2 т. – Том 2. – Москва, 1959. – 694 с.
6. *Злупко С. М.* Персоналії і теорії української економічної думки. – Львів, 2002. – 528 с.
7. *Злупко С. М.* Українська економічна думка: Постаті і теорії. – Львів, 2004. – 544 с.
8. *Історія економічної думки України: Навч. посібник / Р. Х. Васильєва, Л. П. Горкіна, Н. А. Петровська [та ін.].* – К.: Либідь, 1993. – 272 с.
9. *Корнійчук Л. Я.* Історія економічної думки України: Навч. посібник. – Київ, 2004. – 431 с.
10. *Маркс К.* Капітал: Критика політичної економії. – Том 1 // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. – Том 23 / [Пер. з 2-го рос. вид.]. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 848 с.
11. *Маркс К.* Миколі Францовичу Даніельсону – в Петербург. 19 лютого 1881 р. // К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори. – Том 35 / [Пер. з 2-го рос. вид.]. – К.: Політвидав України, 1967. – С. 122-126.
12. *Русские книги в библиотеках К. Маркса и Ф. Энгельса.* – Москва, 1979. – 83 с.
13. *Русский биографический словарь.* – Том 7. – Петроград, 1916. – 588 с.
14. *Тарасевич В. М.* Інституційна еволюція: від інстинктів до протоінститутів // Економічна теорія, – 2005. – № 1. – С. 51-66.
15. *Тарасевич В. М.* Інституційна еволюція: від протоінститутів до інститутів // Економічна теорія. – 2005. – № 2. – С. 64-79.

Одержано 28.09.2007.